

II. Abdülhamit'in Yemen'de Islahat Çabaları (1898-1908)

Özer Özbozdağlı*

Giriş

Yemen Arabistan yarımadasının güneybatı ucunu oluşturmaktadır. Ülkenin batısında Kızıldeniz, güneyinde ise Aden¹ körfezi vardır. Siyasi sınır olarak kuzeyinde Suudi Arabistan, doğusunda Umman bulunmaktadır. Kızıldeniz ve Aden Körfezini Bab'ül Mendep boğazı birleştirmektedir. Boğaz içerisinde yer alan Perim adası ise Yemen sınırları içerisinde yer almaktadır. Bab'ül Mendep Boğazı, Kızıldeniz'den Akdeniz'e, Aden Körfezi ve oradan Hint Okyanusu'na açıldığı için jeo stratejik açıdan en az Süveyş kanalı kadar önemlidir². Deniz gücünün dünya sisteminde uzun yıllar belirleyici olduğu göz önüne alındığında Yemen'in stratejik önemi daha iyi anlaşılır. Bu sebeple 19 yy. sonunda uluslararası rekabet Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra Yemen'e kaymıştır. Diğer taraftan Yemen Hicaz'da Osmanlı hâkimiyetinin devam etmesi açısından da oldukça önemli bir noktadaydı. Yemen Arabistan yarımadasının en önemli savunma noktalarından biri ve Kızıldeniz üzerinden Akdeniz'e geçişin doğal bir geçididir. Kaybedilmesi Arabistan ve Kuzey Afrika topraklarını da doğrudan etkileyebilirdi.

Yemen 1539'da Osmanlı hâkimiyetine alındı³. 1635 yılına kadar süren ayaklanmalar neticesinde Yemen, Zeydi İmamların idaresine terk edildi. Yemen Osmanlı

* Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, oozbozdogli@mku.edu.tr ORCID:0000-0003-3486-7270

1 Yemen Süveyş kanalının açılmasından sonra artan stratejik öneminden dolayı emperyal güç mücadelelerine sahne olmuştur. İngilizlere Aden' de ilk varlıklarını kömür deposu adı altında veren Osmanlı yetkilileridir. Kömür deposu izni devamında asker yığmaya kadar giden bir yolu açmıştır. Bunda Aden'in stratejik önemi, ticaret bölgesi ve limanı oluşu da etkili olmuştur. İngilizler Yemen sahillerinde bulundurdıkları casuslulardan başka, belli başlı aşiret ve kabile reislerini himaye ederek Osmanlıya karşı kullanıyorlardı. İngilizler geniş topraklar üzerinde yetkili olan şeyhleri her yıl kira ödemek kaydıyla İngiliz otoritesine ikna etmişlerdi. Aden'de İngiliz işgali kuzey- güney yemen bölünmesini derinleştiren süreci de başlattı. Bk. Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, haz. Osman Selin Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 141.

2 Ramazan Özey, *Ortadoğu Coğrafyası*, Akif Yayınevi, İstanbul 2015, s. 2015.

3 Yahya Yeşilyurt, *Yemen'de Osmanlı İngiliz Mücadelesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 53.

devleti tarafından yeniden ele geçirilinceye kadar İmam Mutahharın soyundan gelenler tarafından yönetildi⁴. II. Abdülhamit iktidara geldiğinde Yemen'deki Osmanlı varlığı henüz çok yeniydi. Osmanlılar Tihame sahiline ancak 1849'da çıkabildi. Osmanlılar Yemen'in büyük bölümüne Sana'yı aldıktan sonra 1872'de yerleşilebildi⁵. Arap vilayetleri 93 Harbinden sonra Sultanın uğraşları arasında ilk sırayı aldı. Krizin merkezi Balkanlardan Afrika ve Arabistan yarımadasına doğru kaymaya başladı.. 93 harbinden sonra klasik vilayet sıralaması değişmişti. Artık ilk sırayı Arap vilayetleri aldı. İmparatorluğun kaderi Arap vilayetlerinin kaderiyle özdeşleşmişti. Mısırın kaybedilmesinden sonra jeopolitik mücadelenin alanı Yemen'e kaydı. Stratejik kaygılarla birlikte II. Abdülhamit'in olağanüstü hâl siyaseti çerçevesinde Yemen'in Osmanlı sistemine entegrasyon çabaları başlayacaktır. Büyük güçlerden kaynaklanan dış tehditler, yerel aşiretlerin talepleri sebebiyle Osmanlı devleti Yemen gibi uzak hudut hatlarında varlığını nasıl devam ettirecekti. İstanbul'dan Yemen'e müdahale etmek zordu⁶. Temel sorun da buydu⁷.

1890'larda Yemen'de gittikçe kötüleşen durum daha kapsamlı reform ihtiyacını doğurmuştu. 1890'lara kadar gönderilen Heyet-i tahkikiyeler ya da askeri komisyonlar aracılığıyla Yemen'de reformlar yapılmaya çalışıldı. Vali ve giden heyetler birtakım layihalar verdi. Bütün bu çabalar sınırlı sonuç verdi. 1895'te Yemen'de yeni bir isyan patlak verince II. Abdülhamit yerel nüfusun desteğini kazanmak ve daha kapsamlı reformlar yapmak için yetenekli, iyi eğitim almış bir vali ve bürokratlardan oluşan bir Heyet-i Islahiye gönderdi⁸. 1904-1905 İmam Yahya isyanından sonra bölgeye giden Heyet-i Teftişiyeye aracılığıyla ıslahatlar yapılmaya çalışıldı. II. Abdülhamit döneminde Yemen siyaseti “zora başvurma (askeri operasyon)”, “nasihat”, “müzakere” çerçevesinde şekillenmiştir.

Merkezileşme: Yemen'i Osmanlı İdari Sistemine Entegre Etme Çabaları

II. Abdülhamit dönemi merkezileşme politikasında devlet toprakları üzerinde tek hâkim güç olmalıydı. 93 harbi sonrasında dâhilde kuvvetlenmek temel politika haline dönüştü. Devletin toprak bütünlüğünün korunması en önemli gündem maddesiydi. Devletin merkezileşme politikasında Yemen- Hicaz gibi Müslüman

4 Yeşilyurt, *age.*, 56.

5 François Georjeon, *Sultan Abdülhamit*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 219.

6 İrtem, *age.*, s. 132.

7 Georjeon, *age.*, s. 197.

8 Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 77.

coğrafyalarında en önemli bütünleştirici gücü İslam'dı. Yemen'de merkezileşme politikasının en önemli gündem maddeleri, merkezileşme ve topraklar üzerindeki hakimiyetin sağlanması, dış güçlerin püskürtülmesi, toplumsal yapıdaki güç odaklarının analiz edilmesi idi. Yemen'de Devletin denetim yapılarının güçlendirilmesi ve nüfuz edici iktidar alanlarının genişletilmesi merkezileşme siyasetinin temel amacıydı. Bu bağlamda II. Abdülhamit reformlarının en önemli amacı Yemen'de devlete karşı doğrudan güven ağları tesis etmektir. Doğrudan hakimiyet stratejisiyle devletin reform çabaları farklı bir stratejiye büründü. Devlet doğrudan hakimiyetin sağlanması için "hudut"larda farklı bir politika geliştirdi. Bu politikaya göre; "gayri medeni ve geri kalmış" olanlar gelenek batıl inanç ve cemaat kimliklerinin prangalarından kurtularak uygarlık alanına kazandırılması gerekiyordu. Bu uygarlaştırma misyonu bürokratik sınıfın eğitilmiş mensupları arasında güçlü bir yankı buldu⁹. Bürokratik sınıf vasıtasıyla uzak hudutlara dönük yüksek yoğunlukta idari düzenlemeler yapılmaya başlandı.

Osmanlı devleti için Yemen'de en büyük sorun merkez çevre pratiklerinin köklü bir geçmişi olmamasıydı. Yemen İstanbul'a çok uzaktı. Osmanlı bürokrasisi zayıftı, buna karşın İngilizlerin nüfuzu bölgede çok etkiliydi¹⁰. Yemen'de Osmanlı İmparatorluğunun varlığı devletin sınırlı kurumsallaşması yüzünden zayıftı¹¹. Bu yüzden Osmanlı devleti Yemen'de doğrudan hakimiyetini kurabilmek için kabile ve aşiretlerden bağımsız merkeze sadık bir idare yaratmak zorundaydı. Yemen'de yerel siyaset, ekonomi ve kolektif talepler 19. yy'ın sonunda Osmanlı siyasetini belirleyen ve biçimlendiren faktörlerdi¹². Aslında kuvvetli yerel direniş-merkezi devletin sınırlı kaynakları II. Abdülhamit döneminde yapılmaya çalışılan reformların sınırını çizdi¹³.

Osmanlı devleti doğrudan hakimiyet politikası çerçevesinde iyi eğitim almış bürokratlarından Hüseyin Hilmi Paşa'yı 21 Nisan 1898'de Yemen valiliğine, ordu Kumandanlığına da Abdullah Paşa'yı atadı¹⁴. Yemen'de idari tedbirler

9 Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 72.

10 Karpat, *age.*, s. 329.

11 Emrence, *age.*, s. 79.

12 Emrence, *age.*, s. 73.

13 Emrence, *age.*, s. 72.

14 BOA, BOE. 1123/84202, 10 Nisan 1314; Yahya Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast, *OTAM*, S. 34, Ankara, s. 258; Rüştü Paşa, *Ah O Yemen'dir*, haz. Kadir Daniş, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 9.

kapsamında valilik ve kumandanlık birbirinden ayrılmıştı. Hüseyin Hilmi'den gösterişli bir sarık takması ve bol bir cübbe giymesi talep edildi. Valinin mahiyeti de ulema kıyafeti giyecekti. Hüseyin Hilmi Paşa döneminde bir Heyet-i Islahiye diğeri Heyet-i Nasiha namıyla iki heyet gönderildi¹⁵. Islahat heyet-i Evkaf Teftiş Müsteşarı Hüsnü, Beytü'l Mal Müdürü Hüsnü, Debre Müftüsü Yunus Zühdü, Maliye Meclis Azasından Cemaledin Efendi, Adliyeden Feyzullah Efendilerden oluşmaktaydı. Bu heyet Hüseyin Hilmi, Paşa'yla birlikte gelmiştir¹⁶. Heyet-i Islahiyeyle birlikte ahaliye nasihat etmek ve halifenin propagandasını yapmak üzere nasihat heyeti de gönderilmiştir. Nasihat heyeti Hasan Halid, Ferik Mustafa Paşa Binbaşı Yümünü Beyler ile Şehy Nasırdan oluşmaktaydı¹⁷. Aynı zaman da Vali ve kadrosu sürekli Abdülhamit lehine propaganda yapacaktı. Vali ve erkanı modernleşmenin taşıyıcılarıydı. Hüseyin Hilmi Paşa ve heyet-i Islahiye'nin ilk işi bölgede devlet otoritesini tesis etmekte. Bununla birlikte reformların en önemli amacı ahaliyi İslam olan Yemen'i "makam-ı celil Hilafet-i Azamaya" bağlamak¹⁸.

Yemen'de Osmanlı hakimiyeti yerel araçlarla müzakere ve iş birliğine dayanan dolaylı rekabete dayanmaktaydı. Aynı zamanda kabile reisleri ve geleneksel yapı, devletin doğrudan halka ulaşmasını engelleyen sosyolojik gerçekliklerdi. II. Abdülhamit'in bütün çabası Osmanlı periferisinde bölgesel yerel iktidar yapısını kırmaktı. Osmanlı devleti mülki yapılanmayla bedevileri kontrol altına alarak medenileştirilmesini planlıyordu. Bu bağlamda Yemen'de devletin hakimiyetinin pekiştirilmesi, idari yapının güçlendirilmesi ve devamı önemli bir sorundu. İmparatorluğun bölgede ayakta kalması için yerel liderliklerle müzakere-pazarlık yapılması politikanın önemli araçlarından¹⁹. Osmanlı siyaseti mali ve ekonomik kaynakların merkez ile vilayet arasında paylaşımı, adalet, eğitimin, kabile ve aşiretlerin dönüştürülmesi, Osmanlı ordusunun hudut bölgelerinde yerelden asker toplaması gibi konu başlıklarına dayanmaktaydı.

Yemende ertelenemez gündem maddesi; kamu güvenliğinin sağlanmasıydı. Ancak "asa-yış" sağlandıktan sonra ıslahatlara girişilebilirdi. Vali ve Heyet-i Islahiye'nin en önemli amacı devlet hakimiyetini sağlamak için kurumların güncellenmesi

15 İrtem, *age.*, s. 147; Dahiliye Nazırı Esbakı Memduh, *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mutalaat*, Dersaadet 1324, s. 2.

16 Bu heyete Bağdatlı Zühavizade Cemil ve Sukuti Efendiler de vaiz sıfatıyla eklenmiştir. İrtem, *age.*, 147.

17 İrtem, *age.*, s. 262.

18 BOA. BOE. 1123/84202, 10 Nisan 1314.

19 Emrence, *age.*, s. 72.

ve yapılanmasını sağlamaktı²⁰. Osmanlının bu hudut bölgesinde “na-hoşnud” ahvalin düzeltilmesi islahat projesinin en önemli amacıydı ²¹. Bu “na-hoşnud durumun en önemli sebebi halka kötü muamele yapan memurlar ve şeyhlerden kaynaklanıyordu. Halkın desteğini sağlamaya dönük kalkınma projeleri Yemen’de bir an önce hayata geçirilmeliydi.

Heyet-i Islahiye'nin ele aldığı öncelikli sorun halka kötü muamele yapan asker ve memurlar konusu oldu. Yemen’de taşra bürokrasisi sahip olduğu gücü istismar etmekteydi. Merkeze karşı sorumsuzdu, düşük ücretliydi, gelecek garantisi yoktu²². Heyet-i Islahiye'nin öncelikli amaçlarından biri halkın şikayetçi olduğu kamu bürokrasisi ve memurların suiistimal ve yolsuzluklarına engel olmaktı. Heyet-i Islahiye Yemen’de yaptığı incelemelerden sonra kötü şöhrete sahip olan ve halkın nefretini kazanan memur ve askerlerin işten el çektirilmesini sağladı²³. Örneğin; Zemar kazası kaymakamı Mustafa Necati ve İbb kazası kaymakamı Emin Bey görevlerinden alınarak yargılanmışlardır. Burada önemli bir konu reform işlerinde Yemen Vilayet İdare Meclisinin aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmasıdır²⁴. Yemen’de suiistimalat yapan memurlar çeşitli cezalara çarptırılarak Sana gazetesi kanalıyla yayınlanıyordu. İşten el çektirilen Memurlar yerine yeni ve güvenilir mülki memurların tayin edilmesi sağlandı.

Vali ve Heyet-i Islahiye'nin reform çabalarıyla idari taksimatta önemli düzenlemeler yapıldı. Kazalar ve nahiyeler kuruldu. Yerel halktan ehil ve halkın güvenine mazhar olmuş ehil insanlardan atanması sağlandı. Heyet-i Islahiye mülki yapılanma için hükümet konakları, hapishaneler, karakollar yapılmasını öngörmekteydi²⁵. Hükümet konakları merkezi yapılanmanın en önemli sembolleridir. Özellikle merkez vilayete idari yapılanmayı da yansıtan hükümet konaklarının inşa edilmesine karar verildi. Örneğin; Sana’da adliye, zabıta ve polis daireleri için kiralanan hanelerin ayrı ayrı yerlerde olmasından dolayı yeni bir hükümet konağının inşasına karar verildi. Kamu binaları devletin etkin olarak bölgede olduğunu gösteren önemli yapılarıdır. Bu sebeple Sana’da Hükümet Konağı inşa edildi. Sahil bölgelerinde idari teşkilatlanmaya önem verilmiştir. El-Vesim ve Midi

20 Emrence, *age.*, s. 26.

21 BOA. BOE. 1304/97788, 23 Şubat 1314.

22 Emrence, *age.*, s. 76.

23 BOA. BOE. 1304/97788, 23 Şubat 1314.

24 BOA. BOE., 1372/1317-L- 24; BOA. BOE. 1382-Z-11.

25 BOA. ŞD. 2264/32, 8 Eylül 1315.

bölgeleri nahiyeye dönüştürülerek hükümet konakları inşa edilmiştir. Bu sahil bölgelerindeki iskeleler kaçakçıların kullandıkları güzergâhlar olması sebebiyle güvenlik ve asayiş için devlet yapılanmasına önem verilmiştir²⁶.

Reformlarda ilk adımlardan biri de yeni bir güvenlik çerçevesi kurmaktır. Denizyolları ve iletişim ağlarının devletlerarası rekabete taşınmasıyla hudut bölgelerinde; asayiş yaygınlaştırma, yerel liderliklere boyun eğdirme ve yabancı müdahalesini önleme çabaları bu yeni siyasetin ürünleriydi²⁷. Ulaşımın geliştirilmesi devletin nüfuz edici iktidar alanlarının geliştirilmesi ve hiç gitmediği bölgelere gidebilmesi için oldukça önemliydi²⁸. Şimendifer ve yolların yapılması için ciddi bir finansman gerekiyordu. Yemen'de kazaların sancak merkezilerine olan mesafesi düşünüldüğünde ulaşımın ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Örneğin; Hacce kazasının Sana sancağına uzaklığı 26 saat, Kataba kazasının Taiz sancağına uzaklığı 24 saat (merkez vilayete 42 saat), El-Luhayya kazasının Hudeyde sancağına uzaklığı 25 saat (merkez vilayete 70 saat), Ricalülma kazasının merkeze Asir sancağına uzaklığı 16 saat (merkez vilayete 168) mesafedeydi. Bu saat farkları merkez vilayet, askeri yapılanma açısından ciddi olumsuzluklar yaratmaktaydı. Bu sebeplerle ulaşımın geliştirilmesi aslında yapılacak bütün reform işlerinin sağlıklı yürütülmesi için temel öneme sahipti²⁹. Demiryolları Yemen'de merkezileşme ve askeri siyaset için önemliydi. Fakat Yemen valisi Hüseyin Hilmi ve Heyet-i Islahiyenin fizibilite çalışmalarına rağmen ulaşım ağını geliştirecek atılım yapılamamıştır.

II. Abdülhamit döneminde yemenin şeyhlerini ve kabile şeflerini eğitmek için önemli çaba harcandı. Yemen'de isyanların hakiki sebeplerini anlamak, Yemenlilerin ne istediklerini öğrenerek buna göre politikalar geliştirmek için ahaliden ileri gelenlerin birçoğu İstanbul'a davet edildi. Yerel güç odakları Osmanlı'dan mevki bekliyorlardı. Yemen'de padişaha bağlılık itaatlerini bildiren kabilelere maaş ve unvan veriliyordu. Kimi yerel yönetimin başına getirildi³⁰. Örneğin; Padişaha bağlılıklarını bildiren Mesvet ve Dabi kabile reislerine maaş ve unvan verilmiştir³¹. Bunun yanı sıra isyanlar sırasında yararlılıkları görülen şeyhler taltif edilmiştir. Bu politikalar geleneksel II. Abdülhamit politikasıydı. Yemen ve Arnavutluk hudut coğrafyalarında özellikle uygulanıyordu; İcat edilmiş bir gelenek olarak hudut

26 BOA. BOE. 1243/93186, 6 Kanun-i Evvel 1314.

27 Emrence, *age.*, s. 74.

28 BOA. BOE. 1304/97788, 9 Kanun-ı Evvel 1314.

29 BOA. ŞD. 2264/32.

30 Karpat, *age.*, s. 329.

31 BOA. İ. DH. 31-R-1314.

liderlerine nişanlar ihсан edip hilatlar göndermek. Nişanlarla birlikte padişah tarafından gönderilen Kuran-ı kerim, sancaklar ve törensel elbiseler hükümdar tebaa arasında diyalogun bir parçasıydı³². Osmanlının resmî ideolojisini yansıtan “ihسانی şahaneler Osmanlı devletinin simge ve efsane bütününün ayrılmaz bir parçasıydı³³. Arap vilayetlerinde nişanlar işle ihسان-ı hümayun'un öteki simgeleri, yerel şeyhlerin ve eşrafın gönlünü kazanmak için kullanılıyordu. Bu politika 1905'ten sonra daha etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Yemen'de Asayiş Sağlama Çabaları: Askeri Tedbirler

Yemendeki isyanlar daha büyük bir askeri örgütlenmeyi gerekli kılıyordu. İsyancılar doğrudan devletin varlığını hedef almaktaydı. Sadece isyan dönemlerinde asker gönderme alışkanlığının³⁴ kırılması için daimî bir askeri yapılanmaya ihtiyaç vardı. Askeri yapılanma ve asker sayısının artırılması bütün layihaların ana temalarındandır. Asayişin sağlanması ve kabilelerin kontrol altına alınması ancak kuvvetli bir askeri yapılanmayla mümkündü. Osmanlı devleti Yemen'de otoriteyi ve asayiş sağlamak için 7. Orduyu kurmuştu. Yeni Yemen ordusu daimî nitelik kazanmış isyanlarla uğraşmanın yanı sıra, önemi artan Bab'ül Mendap boğazının kontrolü için İngiltere ile devam eden rekabette İmparatorluğun elini güçlendirecekti³⁵. Bununla birlikte isyan dönemlerinde redif taburları bölgeye sevk ediliyordu. Yemenliler askerlikten muafı. Yemen'de Osmanlılar gayr-i nizami harp teknikleri de dahil birçok yöntem kullandı. Kırsal kesimin emniyetini sağlamaya dönük kontur gerilla teknikleri, imamın gerilla birliklerine karşı seyyar saldırılar. Osmanlı devleti dağlık arazilerdeki denetimini böl ve yönet politikasıyla aşiret şeyhlerini elde ederek veya cezalandırıcı sefere seferlere girişerek sađlıyordu³⁶. İsyancı şeyhlerin cezalandırılması için sürgün metodu kullanılmaya başlanmıştır. Trablusgarp ve Suriye gibi Arap bölgelerine gönderilmesi. 1890'lardan sonra ise Yemen, Makedonya'da gelişen olaylar, modern silahların gelişmesi bu bölgelerde gitgide devletin üstünlüğünü zayıflattı. Taşradaki rahatsızlıklar çoğaldıkça 1890'dan sonra askeri modernleşme hiç bitmeyen bir süreç haline geldi³⁷. Yemen'de vilayet bütçesinin %84'ü askeri harcamalara gitmekteydi.

32 *Deringil, age.*, s. 75.

33 *Deringil, age.*, s. 74.

34 *İrtem, age.*, s. 133.

35 Mesut Uyar- Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 362.

36 *Findley, age.*, s. 137-138.

37 *Findley, age.*, s. 154.

Yemen’de askeri ve mülki erkan Ordu tarafından asayişin istikrara kavuşturulmasına karar verdi. Asker sayısının artırılmasına ve birliklerin Sana’da toplanması kararlaştırıldı³⁸. Yemen’de askerlik yapmaktan ve maaşlarının ödenmemesinden şikâyet edenlerin ateşlediği olaylar ordu için önemliydi³⁹. Müşir Abdullah Paşa, Vali ve heyet-i Islahiye Yemen’de yedinci ordu bünyesindeki asker sayısının artırılmasına karar verdi. Bununla birlikte jandarma birliklerine ahaliden güvenilir olanlarının kaydedilmesi kararlaştırıldı. Heyet-i Islahiyenin çalışmalarıyla Yemende 21 Mayıs 1899 ‘da Jandarma alayı teşkil edilmiştir. Asayişin istikrara kavuşması için Yemenlilerden zabıta istihdam edilmiştir. Bununla birlikte isyancılara karşı Yemen’in güvenliğini sağlamak için Nizamiye taburlarındaki asker sayısı artırılmıştır⁴⁰.

Ayrıca askerlerin isyan bölgelerine sağlıklı ve hızlı bir şekilde nakil edilebilmesi için vasıta araçlarının nakledilmesi gerekliydi⁴¹. Osmanlı devletinin lojistik sorunları yerinde çözüme kabiliyeti olmadığı için Osmanlı memurları Yemen’de durumu düzeltmek için artan sayıda asker ve askeri malzeme talep ediyordu. Hızlı ulaşım ve iletişim araçları başka önemli taleplerdi⁴². Fakat ulaşım sorunu tren yolları yapılmadığı için etkili bir çözüme kavuşturulamamıştır.

Silah Kaçakçılığını Önleme Çabaları

Silah kaçakçılığı Yemen’deki geleneksel yapıların şiddet araçlarına daha kolay ulaşması güçlü isyanlara neden olmaktadır⁴³. Süveyş kanalı üzerinden ciddi bir silah kaçakçılığı yapılmaktaydı. Şeyhler yabancı ülkelerden özellikle Aden körfezinden İngilizlerden temin ettikleri silahlarla halk üzerinde kolayca zora başvurabiliyorlardı⁴⁴. Silah kaçakçılığında Fransa gibi ülkelerde aktif bir rol oynamışlardır. Bir Osmanlı belgesinde, Fransızların silah satmak için Cibuti iskelesini depo olarak kullandıkları ve Arapların Fransızlardan birkaç sene içerisinde 200 bin civarında silah aldıkları belirtilmektedir⁴⁵. Yemende Meydi, Şakik ve El-vesim sahillerinde silah kaçakçılığı yapılmaktaydı. Bu durum bu

38 Rüştü Paşa, *age.*, s. 130-131.

39 Findley, *age.*, s. 164.

40 Yahya Yeşilyurt, “Hüseyin Hilmi Paşanın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast”, *OTAM*, S. 34, Ankara 2013, s. 266.

41 BOA. BOE. 1304/97788, 13 Şubat 1314.

42 Emrence, *age.*, s. 23.

43 Emrence, *age.*, s. 82.

44 İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Beyhan Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

45 BOA.Y. PRK. MYD. 21/42, 5 Ağustos 1314.

bölgelerde ıslahat yapılmasını zorlaştırmaktaydı. Bu bölgelerde hanedanlaşmış yerel liderliklerin kontrol altına alınması gerekiyordu⁴⁶. Örneğin İmam Yahya'nın oturduğu şehir olan Sada bölgesindeki Meydi iskelesi Zeydilerin silah kaçakçılığı yaptıkları yerdi⁴⁷.

Sahillerin kontrol altına alınması ve iskelelerin inşa edilmesi gümrük rüsumları içinde önemli bir konuydu. Aslında bütün mesele Yemende büyük bir limanın olmamasıydı. Bu yüzden sahiller hükümetin nüfuz edemediği alanlardı⁴⁸. Sahilin kontrol altına alınması hem silah kaçakçılığının önlenmesi hem de asayişin sağlanması için öncelikli konulardan biriydi. Öncelikle kaçakçılığın yapıldığı bölgelerde Beni-Mervan gibi kabilelerin askeri hareketla kontrol altına alınması gerekiyordu. Sahillerde var olan iskelelerin kontrol altına alınması, yeni iskele inşasıyla memur ve asker istihdamının sağlanması gerekiyordu⁴⁹. Kaçakçılığı önlemek için sahil şeridinde gözetleme ve denetleme görevi yapan vapurlara aşiretler saldırılarda bulunmuşlardır. Bu saldırıların önlenmesi için sahil şeritlerinin mülki yapılanma içerisine alınmasına karar verildi⁵⁰. Bu sebeple iskelelerin devamlı bir mülki bir teşkilatlanma dairesinde olması için nahiye merkezleri oluşturuldu. Bununla birlikte sahillerin sürekli gözetlenmesi için vapurlar görev yapmaya başladı. Bu noktaların sürekli teftiş görevinin 7. Orduya verilmesi kararlaştırıldı.

1904-1905 Zeydi ayaklanmasından sonra sahillerin kontrol altına alınması için daha kapsamlı tedbirler alınmaya çalışıldı. Yemen sahillerinin kontrol altına alınması, silah ve kimyasal madde kaçakçılığının önlenmesi için 18 maddelik talimatname hazırlandı. Bu talimatnamede; Yemen sahillerinin 3 mıntukaya bölünmesi, bu mıntukaların ayrı ayrı vapurlarla sürekli denetlenmesi ve gözetlenmesi, şüpheli gemilerin titizlikle aranması gibi hükümler bulunmaktaydı⁵¹. Bu mıntukaların her birine ayrı ayrı kontrol gemileri görevlendirildi. Fakat İngilizlerin sağladığı himaye ağları, kabilelerin dirençleri sahillerin tamamen kontrol altına alınmasına engel oldu.

Ekonomik Tedbirler: Vergileri Düzenli Toplama Çabaları

Yemen'de zayıf merkezi hakimiyet ekonomik formları şekillendiriyordu. Devletin

46 BOA. BOE. 1304/97788, 13 Şubat 1314.

47 BOA.Y.PRK.MYD. 21/42, 5 Ağustos 1314.

48 BOA. BOE. 1304/97788, 9 Kanun-i Evvel 1314.

49 BOA. BOE. 1304/97788, 13 Şubat 1314; BOA. Y. PRK. ASK. 236/76, 3 Kanun-i Sani 1321.

50 BOA.Y. PRK. UM. 46/79, 2 Haziran 1319.

51 BOA. DH. MKT. 802/31, 25 Mart 1322.

bölgede mali yapılanması sınırlı ve vergi toplama maliyetli bir işti. Uzun isyanlar askeri harcamaları artırdığı gibi vergi toplamayı da sorunlu hale getiriyordu⁵². Merkezîyetçi tedbirlerin ardından reform gündemi ekonomik cepheye kaydırıldı. Bunda en önemli gündem vergi toplama süreçleriydi. Vergi sorunun halledilmesi siyasal istikrar yapısının güçlendirilmesi sağlayacaktı. Heyet-i İslahiye sağlıklı bir Vilayet bütçesinin oluşturulabilmesi için aşar, ağnam gibi vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamalıydı. Bu hem vilayet gelirlerin düzenli bir şekilde merkezi bütçeye aktarılması hem de Yemende yapılacak reform çalışmalarının finansmanı için gerekliydi. Yemen vilayet bütçeleri incelendiğinde vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasının devlet için neden önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Örneğin; Yemen vilayeti 1907 yılı bütçesi gelir toplamı 340 bin lira, masraflarının toplamı ise 542 bin liradadır. Aradaki açığın İstanbul gelecek parayla kapatılacağı belirtilmektedir⁵³.

Osmanlı devleti periferideki yaptığı yatırımlar için yerel kaynak akışının düzenli olmasını talep etti. Uzak vilayetlerde devlet teşkilatı bu kaynaklarla yapılandırılıyordu. Bu sebeple kaynak akışının düzenli olabilmesi için yerel iktidar odaklarının aradan çıkarılması gerekiyordu. Osmanlı merkezi idaresinin yeterli kadar güçlü olmadığı Yemen gibi bölgelerde aşar idare ve tahsil işlerinde önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Yemen’de vergiler şeyhler aracılığıyla toplanmaktaydı. Bu sebeple bölgelerin vergileri ve vergi miktarlarının halka nasıl yansıtıldığı hükümetçe bilinmemektedir. Bu yüzden istismara açık alanlar oluşturmaktaydı. Yemen’de vergilerin düzensiz ve birtakım araçlarla toplandığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

Yemen’de aşar ihalelerine rağbet gösterilmiyordu, aşar ahali adına ihale edildiğinde de başvuru olmuyordu. Vilayet halkının “bedevi halleri” düşünüldüğünde aşarın emaneten idaresi veya memur gönderilmesi yoluyla tahmin ve taşir edilmesi mümkün değildi. Yemen’de aşarı bedel-i sabıkına uygun bir zamanla emaneten idare edilmesi durumunda ahalinin isyana kalkışabilecek olması nedeniyle bu gibi yerler uzun süreden beri mahsulün durumuna göre şeyhler üzerine zimmetlenmekte ve “kuvve-i askeriye” yoluyla toplanmaktaydı⁵⁵. Bu durum bazı suiistimallere neden olmaktadır.

52 Emrence, *age.*, s. 80.

53 BOA. Y. PRK. KOM. 15/76, 29 Ağustos 1323.

54 BOA. ŞD. 380/41, 31 Temmuz 1314.

55 Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839- 1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 79.

Bununla birlikte Yemen'de halktan zorla ve fazla vergi toplanmasının önlenmesi gerekiyordu. Vergi sorunu Heyet-i Islahiyeyi bekleyen en büyük sorundu⁵⁶. Kasaba ve şehirlerde vergiler şeyhler vasıtasıyla toplanmakta ve şikayetlere neden olmaktaydı. Şeyhlerin vergi toplama işine son verilerek şehir ve kasabaların ileri gelenlerinden oluşturulacak bir komisyon vasıtasıyla halka tebliğ edilmesi ve vergilerin idari taksimata göre tahsil olunması kararlaştırıldı⁵⁷. Köylere ve mahallelere muhtar tayin edilmesi ve bunlar aracılığıyla vergilerin toplanması, vergilerin miktarlarının defterlere kayd edilmesi ve halkın gücüne göre toplanması, vergi veremeyecek durumda olan fakirlerin işaretlenmesi, ahalden alınan paralar karşılığında makbuzlar verilmesi, tahsil edilen paraların defterlere işlenmesi, paranın merkezi bütçeye gönderilmesi kararlaştırıldı. Aşar vergisinin de köy köy komisyon aracılığıyla toplanması, vilayet meclisi tarafından tayin belirlenen sürede toplanması, ihalesinin aşar nizamnamesine göre yapılması, zekât-ı ağnamında belirlenen fiyat üzerinden toplanmasına karar verildi⁵⁸. Örneğin; düzenlemelerden sonra ahali hükümete bağlı bölgelerde ağnamın düzenli toplanarak fazla gelir elde edildiği belirtilmektedir⁵⁹.

Şiddet araçlarına erişimi kolay olan güven grupları yerel liderliklere rekabetçi yağma alanları sağlıyordu. Dışarıdan gelenlerden örfi hukuk çerçevesinde para toplanması ve aracılık hizmetleri karşılığında para alıyorlardı⁶⁰. Himaye gelirleri bölgeden olmayanlardan toplanırken, cemaat ve aşiret mensupları üyelik bedeli ödemek zorundaydı. Yemen'de yer alan Zeydi İmamlar ve Asir'de İdris kendi cemaatlerinden hatırı sayılır para topluyorlardı⁶¹. Kendi kendine yeterli bir ekonomik model oluşturan bu göçebe federasyonlar bu ekonomik ağlarına müdahale kabul etmiyordu. Memur ve askerlerden gördükleri destekle vergi toplama konusunda ahali üzerinde nüfuz kazanmış olan şeyhlerin çıkarlarının sarsıldığı muhakkaktır. Bu sebeple bu şeyhlerin bu yeni düzenlemelere tepki göstermesi ve ittifak yapmaları doğaldı⁶².

56 BOA. BOE. 1304/97788, 13 Şubat 1314.

57 BOA. ŞD. 380741, 29 Temmuz 1314.

58 BOA. ŞD. 380/41, 29 Temmuz 1314; Yemen'de pek çok köyde küçükbaş hayvan olmadığı halde halktan ağnam resmi adı altında vergi alındığı belirtilmektedir. Bu durum köylülerin kolayca isyanlara eklenmesine neden olmuştur. BOA. ŞD. 2264/32,8 Eylül 1315.

59 BOA. ŞD. 380/41, 29 Temmuz 1314.

60 Emrence, *age.*, s. 80.

61 Emrence, *age.*, s. 82.

62 BOA. ŞD. 380/41, 29 Temmuz 1314.

Osmanlı İmparatorluğunda verginin bütün bireyleri kapsamı, tespit edilmiş kişisel servet ve gelire göre nisbî bir niteliğe kavuşturulması için 1903 tarihinde şahsi vergi uygulaması getirildi. Fakat şahsi vergi uygulaması Yemenin nazik durumundan dolayı uygulanmadı⁶³.

Yemen’de öncelikli konulardan biri de gümrüklerin kontrol altına alınmasıydı. Bu kapsamda Katba kazası hududunda teşkil edilmiş olan Gümrük kordonlarının vilayete bağlanmasına karar verildi⁶⁴. Yemen’de kaçakçılık önemli bir gelirdi. Kaçakçılığın iki önemli sonucu gelir kaybı, vergi gelirinin azalması, buna bağlı olarak merkezi bütçeden daha büyük meblağların aktarılmasına neden olmaktadır⁶⁵. Yemen’de bulunan iskelelerden yapılmakta olan ithalat ve ihracattan düzenli gümrük vergileri alınmıyordu. Bu sebeple iskelelerin kontrol altına alınması gerekliydi. Gümrük vergilerinden askeri harcamaların bir kısmının karşılanması öngörülmektedir. İskeleler kabilelerle mücadele edebilmek için idari taksimat kapsamına alınmıştır. Devletin etkinliğini artırmak için iskelelerde nahiyeler oluşturularak devletin idari yapılanması bu bölgelere götürülmüştür.

1905 yılında Yemen’e gönderilen heyet-i teftişiyenin tespit etmiş olduğu; vilayetin sahillerinde ticarete kullanılan Riyal’lerdi. Riyaller özellikle kahve ve ham deri ticaretinde kullanılmaktaydı. Riyal ile yapılan ticaret Osmanlı devletini yıllık yaklaşık olarak 200 bin lira civarında zarar uğratmaktaydı. Riyal’in bölgeye girişi yasak olmasına rağmen kontrollerin yetersizliğinden bu yasağın uygulanamadığı, bu durumun vilayet bütçesinde açıklara neden olduğu belirtilmekteydi. Heyet-i teftişiyeye Osmanlı devletinin bu işi çözmesi için Yemen’de bir Osmanlı Bankası Şubesi açması ve Riyalinde bir süre serbest bırakılarak hicaz demir yolu için %8 oranında vergi alınması gerektiğini belirtiyordu⁶⁶.

II. Abdülhamit yönetimi vergi konusunun siyasi rejimin meşruiyeti ve bekası bakımından kritik öneme sahip olduğunu biliyordu. Yönetim ülkenin dış borçlar yüzünden düştüğü ekonomik bunalımdan kurtarılması için mali yapıdan güçlendirilmesi amacıyla vergilerin düzenli toplanması için çok ciddi bir çaba sarf etti. Fakat bu çabalar yerel tepkiler ve uygulamada yaşanan sorunlar nedeniyle başarısız oldu.

63 BOA. Y.A.RES. 123/92, 14 Kanun-i Evvel 1319.

64 BOA. BOE. 1243/93193, 6 Kanun-i Evvel 1314.

65 Emrence, *age.*, s. 82.

66 BOA. Y. MTV. 284/35, 7 Mart 1906.

Hukuki Reformlar: Yemen'de Adaleti Sağlama Çabaları

Yemen'de adaletin sağlanması noktasında sıkıntılar mevcuttu. Yemen'de halk ile devlet arasında güven bunalımına yol açan sebeplerden bir de geç gelen adaletti. Adaletin hızlı sağlanamaması halkı başka arayışlara itmiştir. Osmanlı kadılarının Arapça bilmemesi tercüme sıkıntıları, davalarının sonuçlanamaması ve halkın başka yollara başvurmasına neden olmaktaydı. Şeyhler kararlarına uymayanları cezalandırarak halk üzerinde ciddi bir otorite sağlamışlardı. Bu örfi ve dini hukuk sistemine bir düzen verilmesi ve Yemen'in her noktasında aynı kanunların uygulanması için Heyet-i Islahiye birtakım çalışmalar yaptı.

Hukuk ve kanun kabileleri modernliğe ve medeniliğe taşıyacaktı⁶⁷. Heyet-i Islahiye Yemen'in her tarafında hukukun hâkim olması için birtakım düzenlemeler yaptı⁶⁸. Modern mahkemelerin kurulması için çalışmalar yapıldı. Fakat Yemen'in sosyolojik yapısı nedeniyle modern mahkeme ve kanunlardan istenilen sonuç alınamadı. Halk adliye müracaat yerine şeyhlere ve fıkıha müracaat ediyordu. Heyet-i Islahiye kararıyla Yemen'de modern kanunlar uygulanmaya çalışılmışsa da sonuç alınamaması üzerine nizamiye ve bidayet mahkemelerinin ilgasına karar verdi. Hukuk ve ceza hukukunu ilgilendiren davaların şer'i mahkemelerde görülmesine karar verildi⁶⁹. Şer'i mahkemelerin Yemen'deki ulemanın da desteğini kazanarak yeniden düzenlenmesine karar verildi⁷⁰. İsyanlarla mücadele edebilmek için Yemen'de şeriata uygulanmasına itina gösterilmesi, şer'i mahkemelerde yerel ulemeden muavin bulundurulması⁷¹ kararlaştırıldı. Temyiz süreçlerinin 5-6 ay zarfında karar bağlanması kararlaştırıldı. Çünkü beş on seneyi bulan temyiz süreçleri yüzünden halkın bu mahkemelere itimadı kalmamıştı. Şer'i mahkemelerde karar alma süreçlerinin en iyi şekilde yapılabilmesi için mahalli ulema ve din adamlarına mecelle, fetva ve yazışma usullerinin öğretilmesi amacıyla merkez mahkeme-i şeriye kâtabi Seyid Abdullah Efendi görevlendirilmiştir⁷². Osmanlı devleti bütün hukuki düzenlemelerine rağmen Yemen'de kabile önderlerinin ve şeyhlerin sağladığı örfi hukuk sistemini ortadan kaldıramamıştır.

67 Selim Deringil, *Simgeden Millete*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 190.

68 BOA. BOE. 1304/97788, 13 Şubat 1314.

69 BOA. ŞD. 2264/32, 8 Eylül 1315; BOA. Y. PRK. DH. 12/67, 1 Kanun-i Sani 1319.

70 BOA. ŞD. 2264/32, 9 Kanun-i Evvel 1315.

71 Sırma, *age.*, s. 58.

72 BOA. BOE. 1358/, 15 Cemazi'el Evvel 1316.

Eğitim

Devlet eğitim sisteminin hudutlara yerleştirilmesi önemli bir amaçtı. Geri kalmış ve gayri medeni topluluklar için eğitimin medenileştirici misyonu kullanılacaktı. Yerel Arap kabileleri eğitim kanalıyla tedricen uygarlaştırılmalı ve kendi vahşi, adetlerine kendi elleriyle son vermeliydi. Bununla birlikte eğitim yoluyla milli servetin yükseleceği düşünülüyordu. Bu yüzden bedeviler “daire-i eğitime” dahil edilmeliydi. Yerel okullar Osmanlı nizamını yürütecek Arap gençlerini eğitecekti⁷³. Heyet-i Islahiye Yemen’de mekteb-i rüşdiye, idadi ve Sana ve Hudeydiye’de birer sanayi mekteplerinin açılmasını öngördü⁷⁴. Bunun yanı sıra mekteplerin gelişimi içinde gerekli mali ve idari tedbirlerin alınması gerekiyordu. Rüştiye ve sanayi mekteplerinin inşası için kahve ihracatından alınan vergilerden yapılacak eğitim kesintileriyle karşılanmasına karar verildi⁷⁵.

Heyet-i Islahiyenin çalışmaları sonucunda Sana sancağında 1 Darü’l muallim, 1 iptidai, 1 Sanayi mektebi açılmıştır. Sanaya bağlı kaza ve köylerde 18 ibtidai mektep açılmıştır. Taiz sancağında, merkez kazada 1 ibtidai, 1 Darü’l muallimin 1 ibtidai mektep açılmıştır. Taiz’e bağlı karye, nahiye ve kazalarda toplam 18 ibtidai mektep açılmıştır. Hudeyde sancağında ise merkezde 1 Rüştiye, 1 İbtidai, 1 sanayi mektebi açılmıştır. Hudeyde’ye bağlı kazalarda 3 rüştiye, kaza ve nahiyelerde 6 ibtidai mektep açılmıştır⁷⁶. Yeni açılan sanayi mekteplerinde marangozculuk, kunduracılık, demircilik, dokumacılık, terzilik gibi konularda dersler verildiği görülmektedir⁷⁷. Halkın el sanatlarıyla iş dünyasına katılarak ekonomik ve refah seviyesinin yükseltilmesi amaçlanıyordu. Darü’l-muallimler öğretmen yetiştirmek için Arap vilayetlerinde ve Yemen’de de açılmıştı⁷⁸. Yemen’de 1901 yılında birçoğu mevcut 9 ilkokuldan birine kayıt olmuş 1600 öğrenci bulunmaktaydı⁷⁹.

Yemen ve Hicaz vilayetlerinden aşiret mektebine beşer öğrenci gönderilmesi talep edilmiştir. Bu sayının daha sonra arttığı anlaşılmaktadır. Aşiret mekteplerine alınan Yemenli öğrencilerin masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Örneğin; tatil

73 Deringil, *Simgeden Millete*, s. 192.

74 BOA. DH. MKT. 2237/112, 7 Ağustos 1315.

75 BOA. BOE. 1304/97756, 27 Nisan 1315.

76 *Salname-i Maarif-i Umumi* 1321, Asır matbaası, Dersaadet 1321, s. 712-714; BOA. DH. MKT. 2237/112, 7 Ağustos 1315.

77 *Salname-i Maarif-i Umumi* 1321, s. 713.

78 Karpas, *age.*, s. 160.

79 Emrence, *age.*, s. 74.

için memleketlerine giden 13 Yemenli öğrencinin masrafları devlet tarafından karşılanmıştır⁸⁰. Aşiret mekteplerinde yetişen öğrenciler devlete sadık kullar olarak yetiştirildikten sonra uygarlaşma ve Osmanlılaşma sürecini devam ettirmeleri için kendi bölge ve aşiretlerine yollanacaktı. Örneğin; aşiret mektebi mezunlarından olup Mülkiye Mektebinde öğrenimlerini tamamlayan 7 Yemenlinin vilayet ve mutasarrıflıklarda uygun görevlere getirilmesine karar verildi⁸¹.

Padişahın talebiyle 1906 yılında Yemen'den İstanbul'a 83 Yemenli öğrenci getirildi. Öğrencilerin 33'ünün yüksekokullara, 16'sının ibtidai (ilkokul), 28'inin sanayi mekteplerine yerleştirilmesi uygun görüldü. Bu öğrencilere maaş bağlandı. Yemen'de sancaklarda, kazalarda açılan okulların amacı ve eğitimde yapılan ıslahatlar Sana gazetesinde yayınlanıyordu. Gazete aracılığıyla halka maarifin önemi anlatılmaktaydı⁸².

Yemen'de, Sana gazetesi Arapça ve Türkçe olarak basılmakta olan resmi vilayet gazetesiydi. Yemen yapılan bütün reformlar Sana gazetesinde ilan edilmekteydi⁸³.

Sağlık

Yemen'de önemli meselelerden biride tifo, veba gibi salgın hastalık tehlikesiydi. Salgınlar halka zarar verdiği gibi askerleri de ciddi şekilde etkiliyordu. Heyet-i Islahiye'nin kararıyla Yemende meydana gelebilecek salgın hastalıklara karşı Muha sahilinde bir karantina binası inşa edilmiştir. Yemen'in sahil kesimleri sıcaklık ve ticari faaliyetlerden dolayı hastalıklar kolayca yayılabiliyordu. 1900 yılında meydana gelen veba salgında Yemen'de karantina teşkilatlanmasının faydaları görülmüş ve salgın en az hasarla atlatılmıştır⁸⁴.

Pan-İslam Propagandası

Yemen, kuzeydeki dağlık bölgelerde Zeydi Şiiilerin, ortadaki dağlık bölgelerde İsmaili Şiiilerin, kıyı bölgesindeyse Şafi mezhebinden Sünnilerin hâkim olduğu tam bir dinsel mozaik halindeydi⁸⁵. Yemen'in sosyolojik yapısı çok sayıda güç şebekesinden oluşan yerel özerkliğe sahip toplumsal gruptan oluşmaktaydı.

80 BOA. DH. MKT. 2231/131, 21 Temmuz 1315.

81 BOA. İ. DH. 1320-L-31.

82 BOA. İ.ML. 12-Ra-1321.

83 *Salname-i Maarif-i Umumi 1318*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1318, s. 1621.

84 Yeşilyurt, agm., s. 270.

85 Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 154.

Yemen yerel liderlikler bölgesel tabanlı, kişi merkezli rakip rejimleri temsil etmekteydi. Yemen’de yerel liderlik, özellikle dini liderlerin ortaya çıkmasında kabilecilik gelenekleri oldukça etkili olmuştur. Kan bağları ve dinsel bağlar Yemen sosyolojisinin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Yerel liderler dinsel karizmaya, topluluk önderliğine aşiretsel şiddet araçlarına sahiptiler⁸⁶. Yemen’deki temel sorunlardan biri bu yerel odakların Osmanlı politik sistemine nasıl entegre edileceği konusuydu. Osmanlı devletinin bölgede varlığını devam ettirebilmesi kabileler ve aşiretler arası dengeye bağlıydı.

Sosyolojik yapısından dolayı devlet sisteminden kopmuş bir Yemen vardı. Merkezi devletin karşısında duran Zeydilerin İmamlarının nasıl merkezle bütünleşeceği önemli bir sorundu. Sana’da dağlık arazide tarihsel olarak kendi imamları tarafından yönetilmiş Zeydi mezhebine mensup Şiiler yaşamaktaydı⁸⁷. Osmanlılar bölgeyi yeniden fethettiklerinde imamlık çökmüş, kabileler dağılmıştı. Osmanlılar Zeydilerle mücadele politikalarıyla, aşiretler için ortak bir düşman teşkil ederek, onları yeniden Osmanlıya karşı cihat temelinde birleştirerek bir imamlığın canlanmasına zemin hazırladılar⁸⁸. Zeydilik Sünni İslam’a karşı dinsel muhalefetin zeminini oluşturmaktaydı⁸⁹. Merkezileşme özellikle Zeydi İmamlarının ve şeyhlerinin kökleşmiş yerel iktidarlarını tehdit etmekteydi. Yemen’de asayiş ve istikrarın sağlanması için Yemenin kuzeyinde bulunan Zeydi kabilelerinin kontrol altına alınması gerekiyordu. Osmanlı yönetimi Şafi bölgelerin desteğini kazanmasına rağmen Yukarı Yemende Zeydilerin düşmanlığıyla karşı karşıyaydı. Devlet ile Zeydiler arasındaki fay hatları her iki tarafın farklı şeriat yorumundan kaynaklanmaktaydı; “Osmanlılar şeriatı koruma görevini kararlılıkla savundular. İmamınkilerin önüne çıkarmak üzere yerel olarak belirlenmiş kendi şeriat siyasetlerini seferber ettiler”⁹⁰. Yemen halkına Osmanlı halifesinin Kuran’ı korumaktan, sünneti uygulamaktan ve Haremeyn-i şerife hizmet etmekten başka amacı olmadığı şeklinde propaganda yapıyordu⁹¹. Osmanlı halifesi halka “saadet ve adalet” vadediyordu. Yemen’e gönderilen nasihat heyetleri bu şekilde propaganda yapıyordu. Bu propaganda bir nokta da Abdülhamit döneminde halifelüğün yeniden icadıydı. Sünni İslam propagandası Şiilerin

86 Emrence, *age.*, s. 79.

87 Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 137.

88 Findley, *age.*, s. 137.

89 Georgeon, *age.*, s. 428.

90 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

91 Sırma, *age.*, s. 138.

hâkim olduğu bölgelerde ciddi ve etkili bir şekilde yapıyordu. Zeydiler devletin İslam algılamasında din dışı ve tehlikeliydi. Pan-islam politikası çerçevesinde Halifeye meşruiyet ağları oluşturulmalıydı. Pan-islam siyasetine uygun olarak Müslümanlarla meskûn hudutlara ve çevre vilayetlere özel bir önem verilmiştir.

II. Abdülhamit, Halifeliği kullanarak İmparatorluğun en uzak köşelerinde nüfuzunu idare etmeye çalıştı. Bu şekilde merkezi hükümetin nüfuzunu ve itibarını arttırmaya çalışırken, Müslümanlar arasında dinsel ve etnik milliyetçiliği gözden düşürmek istedi. II. Abdülhamid Yemenli Müslümanların ehl-i fesadın zulmüne uğradıklarını ve Osmanlı Devleti'nin kendilerini bu zulümden kurtaramaya çalıştığı şeklinde propaganda yapıyordu⁹². Osmanlı Halifesi imamın şeytanlaştırılması için din dışı ve fesat yayıcı olarak ilan etti. Fakat Zeydiler Yemende sürekli tehdit olarak kaldı. Bu durum İngilizlere Halifenin meşruluğunu sorgulamak için önemli meşruiyet alanı sağladı⁹³. İngilizler Yemen'de II. Abdülhamit'in Pan-İslamist çerçevede yaptığı propagandasına karşı propagandayla cevap vermiştir. İngilizler "Türklerin aslında gerçek anlamda Müslüman olmadıklarını ve dinin Türklerin etkisinden kurtarılması" gerektiğini söyleyerek Yemen'de bütün mezheplere sesleniyorlardı.

Zeydi İmamıysa Yemen halkını Osmanlı'ya karşı cihada davet ediyordu. Cihat propagandası, Osmanlılara karşı Zeydi kabilelerini birleştirmenin bir yolu. Osmanlılar açısından ise mevcut rekabeti birbirleriyle bağdaşmayan, İslami meşruiyet iddialarına sahip Osmanlı halifesi arasında bir mücadele idi⁹⁴. İmamlar peygamber soyundan geldiklerini iddia ederlerdi. İsyen cihat olarak kabul edilirdi. Zeydilerce silahla iktidara sahip olmak caizdi⁹⁵. Zeydi inancına göre; imamın peygamber soyundan gelmesi şarttı. Sultan Abdülhamit'te bu şart yoktu. Zira o Zeydi değil Sünni'ydi; ayrıca peygamber soyundan gelmediği için Sünnilerinde halifesi olmazdı⁹⁶. Bu şekilde yapılan propagandalarla dinsel liderlik ayrı bir muhalefet kimliği oluşturmaya yardımcı oldu. Zeydi imamları dinsel propagandayı ve bilgiyi yönlendirerek meşruiyet sağladılar. Ayrıca büyük ittifaklara da zemin hazırladı. Yemenli İmamların en önemli gücü kitle örgütlenmesi gücüydü⁹⁷.

92 Sırma, *age*, s. 50.

93 Karpat, *age*, s. 301.

94 Findley, *age*, s. 137.

95 Sırma, *age*, s. 141.

96 Sırma, *age*, s. 148.

97 Emrence, *age*, s. 87.

İmamlar halkı şeyhler vasıtasıyla yönetirlerdi. Şeyhlerde imam için propaganda yaparak bir toplumsal meşruiyet sağladılar⁹⁸. Zeydiler Osmanlı zulmüne karşı kurtarıcılık iddiasıyla halkı isyana çağırıyordu. Osmanlı devleti dinsizlikle suçlanıyordu. Dinsel liderler “Asr-ı Saadete” dönüşü vadedyorlardı. Liderler halkı Osmanlı düzenine karşı dinsel idealler adına başarılı seferber etti⁹⁹.

İsyanların Genel Özellikleri

II. Abdülhamit’in merkezîyetçilik anlayışı kabile reislerinin özerkliğini tehdit ediyordu. Osmanlı devletinin bölgedeki denetim gücünü artırma çabaları yerel düzeydeki kargaşayı da artırdı. Merkezileşmeye gösterilen tepkiler, devletin gelecekte izleyeceği yol için önemli veri sağladı. Yemen’de siyasi deneyimin doğruladığı üzere merkezi devletin bu bölgelerde mali, insani ve cebri yetenekleri sınırlıydı ve güçlü bir direnişle karşı karşıyaydı¹⁰⁰. Yerel liderler direnişi örgütleyebilmek için cemaat gruplarına dayandı. Cemaat yapıları, güven grupları, kurmaca akrabalık ilişkileri, kültürel bir dinsel dünya, ekonomik bağlar ve ortak bir tarihsel belleği paylaşıyorlardı¹⁰¹.

Yemende yerel güçler belli metodlar çerçevesinde kendilerine serbest alanlar yaratıyorlardı. Kervan sarayların yağmalanması, demiryolu hatlarının tahrip edilmesi, telgraf hatlarının kesilmesi, bunun son evresi yerel taleplerini yerine getirilmesi için küçük çaplı isyanlardı. Varlığını yabancı bir devletin himayesine bağlayan yerel odaklar vardı.

Yemen zayıf devletle uyumlu bir şekilde büyük kolektif eylemlere sahne oldu. Bu hudut bölgesi isyanlarının ortak özellikleri vardı; devlet hakimiyetinin zayıflığından faydalanıyor, patronaj bağlarına dayanıyor, dinsel propaganda ile kitle hareketine dönüşüyordu. Hudut isyanları erişimi zor arazi yapısından faydalanıyor, asilerin yerel bilgisi, bu avantajların dış destek ile birleşmesini kullanıyordu. Çetin arazi şartlarında mevzilenmiş hudut liderlikleri yüzyıllardır payitahttan kopuktu. Aşiretler çöl şartlarında yetenekli savaşçılardı; Osmanlı Ordusu bu göreve uygun değildi.

Uzak hudut bölgelerinde kolektif eylemler, yerel özellik perspektifiyle harekete geçiyordu. Babadan oğula geçen liderlikler devletin etkinlik kazanması halinde

98 Sırma, *age.*, s. 141.

99 Emrence, *age.*, s. 87.

100 Emrence, *age.*, s. 79.

101 Emrence, *age.*, s. 86.

sahip oldukları örfi hakları yitireceklerini düşünmekteydiler. Osmanlı devletinin bütün tedbirlerine rağmen İmam Yahya yerel özerkliğini korumak için şeri hukuk dağıtmak, vergi toplamak konusunda ısrarcıydı. Bu noktada keyfi vergi toplama, askere alınma korkusu, dayatılan Osmanlı mezhepsel kimliği halkı yerel liderlerle birleştirerek, isyan ve siyasi pazarlık için etkin bir siyasete dönüştürdü¹⁰².

1889 ve 1895 yıllarında yemende iki ayrı isyan meydana geldi. 1889'daki isyan Ahmet Feyzi Paşa'nın düzenli müdahalesi sonucu bastırıldı. İkinci ise İmam Hamidüddin önderliğinde Zeydilerin isyanıdır¹⁰³. İsyancılar Cemaatler arası iş birliği kırılğan siyasi koalisyonlara dayanıyordu. Bu isyanlarda ideolojik bir bağlılık yoktu. Bu noktada Zeydi imamlarının gücü devreye giriyordu. Sana Zeydi imamının merkeziydi. İmam Yahya'nın isyanlarındaki amaç Sana'yı ele geçirmekti. İsyancılar sırasında bu şekilde bir strateji izliyordu. Bu stratejinin temel amacı Zeydi kabilelerinin Sana'ya bağlanmasıydı¹⁰⁴. İmam Yahya yaptığı propaganda da halkı Osmanlılara karşı cihada davet ediyordu. Hükümete bir şey verilmeyerek eşkiya olarak nitelenen Osmanlı askerlerine karşı halk saldırıya çağırıyordu¹⁰⁵.

İsyancılar içerisinde 1904-1905 İmam Yahya ayaklanması Yemen'in 20. Yüzyılın ilk yarısına uzanan tarihinde bir yol ayrımı yarattı. İmam Yahya'nın 1905 ayaklanması bir yıpratma savaşına dönüştü¹⁰⁶. İsyancı lideri imam Yahya ele geçirilemedi¹⁰⁷. İmam Yahya 1905 yılında meydana gelen isyan sonrasında başarılı bir şekilde uyguladığı ablukayla Sana'yı işgal etti¹⁰⁸. İmam ile müzakere siyaseti başladı. İmamla yapılan müzakere neticesinde hükümet, ordu ve erkan-ı memurin aileleriyle birlikte Menaha nakledildi¹⁰⁹. Osmanlılar Yemende 1905 yılında Sana'yı asilerden geri alabilmek için 30 bin asker harcadı. İmam Yahya ile devam eden mücadele devletin egemenliği için zayıflatıcı sonuçlar doğurdu. 1905 isyanından sonra İmam Sana'da *de facto* bir özerklik kazandı. Zeydilerin özerkliğine dayanan bir çözümün sağlanması için Jön-Türk rejimini beklemek gerekecekti¹¹⁰.

102 Emrence, *age.*, s. 87-88.

103 Yeşilyurt, *age.*, s. 260.

104 Emrence, *age.*, s. 20-21.

105 BOA.Y.PRK. ASK. 236/76, 3 Kanun-i Sani 1321.

106 Findley, *age.*, s. 139.

107 Emrence, *age.*, s. 86.

108 İrtem, *age.*, s. 151.

109 *Bürokrat Tefrik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz. Fatma Rezan Hürmen, C I, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s. 378-382.

110 Findley, *age.*, s. 138.

Merkeziyetçi ve modernleşmeci yaklaşım hudutlarda başarısız olunca II. Abdülhamit döneminde müzakere modelleri ortaya çıktı. Panislamcı proje ulular üstü, fakat devletçi bir projeydi. Sünni İslam'a dayalı propaganda ile hudut boylarında güven ağları tesis edilmeliydi. Müzakere modelindeki en önemli yaklaşım Panislamcı politikalarıyla güven ağları tesis edilen yerel liderliklerin ayakta tutulmasıydı¹¹¹.

Jeopolitik zorluklarla beraber Yemen politikasında gittikçe esneyen siyaseti zorunlu kıldı. Devletin merkezi gücünün zayıf olduğu bölgelerde örgütlü cemaatlerin ve kabilelerin devleti bir müzakere sisteminin içerisine çektiği görülmektedir. Müzakere hiç olmazsa Yemen'de toplumsal grupların geçici olarak merkezle bütünleşmesinin belirleyici olduğu bir merkezileşme tarzı ortaya çıkardı. Müzakere modeli İstanbul Yemen ilişkilerinin temel ilkelerini belirlemiş olmakla beraber, fiili pazarlıklar tarafların gücüne, yabancı tehdidinin yakınlığına ve bölgenin mezhepsel yapısına bağlıydı.

Yemende emperyal rekabet, merkezi idarenin zayıflığı, yerel liderlerin güçlü konumu devletle avantajlı pazarlıklara imkân sağladı. Yemen örneğinde olduğu gibi yerel liderlikler merkezi devletle pazarlıkta başarılı oldu. Hudutlarda yerel liderlikler dış desteklerden faydalandılar. Bu himaye ağları kendi varlıklarının devamı için lojistik, askeri ve mali imkanlar sağlıyordu. Himaye gelirleri uzak hudutlarda kabileler için oldukça önemliydi.

Asayiş tehdit eden mahallerdeki kabilelerin buldukları bölgelerde ziraat ve çiftçiliğe uygun olmadığında, ticaret ve sanayi gibi gelir elde edecekleri ekonomik temalar olmadığından İmam Yahya birlikte hareket edip kendilerine himaye ağları oluşturmuşlardır. Yemende Zeydi imamalar Osmanlı dönemi ve sonrasında büyük devletler, tehdidini kullanarak "Yerel" özelliklerini korumayı başardılar. Şeyhler ve kabile reisleri bu otoriter süreçte başarılı olabilmek için çeşitli devlet konsolosluklarıyla himayeye dayanan ilişkiler kurdular. Bu şekilde silah ve para yardımları sağlıyorlardı.

Devlet Yemende nüfuzlu yerel aktörleri Osmanlı alanına çekebilmek için çok gayret ettiyse de başarılı olamadı¹¹². Osmanlı Devleti Yemen'de politik yapıların dini ya da yerel hanedanlarla tanımlandığını iyi analiz edemedi. Yemen ve Arabistan'daki ayaklanmalar Osmanlı Periferisindeki sorunlarını şiddetlendirerek II. Abdülhamid'in İslam meşruiyetini tartışma konusu haline getirdi¹¹³.

111 Emrence, *age.*, s. 77.

112 Emrence, *age.*, s. 79.

113 Findley, *age.*, s. 137.

1906-1908 Dönemi

Her isyandan sonra belki de her şey eski haline döndüğü için 1905 yılında İmam Yahya'nın isyanından sonra bölgeye gönderilen Heyet-i Teftişîye ciddi bir ıslahattan bahsetmektedir. Bunlar aslında her gönderilen her heyetin bahsettiği temel konulardı. Asker sayısının artırılması, iyi memurların gönderilmesi gibi¹¹⁴.

II. Abdülhamit 1907 yılında Şura-yı devlet üyelerinden oluşan bir reform komisyonu kurdu. İkiisi de Yemenli olan ve İstanbul'da yaşayan Şerif Abdullah ve Şeyh Ahmed Efendi aracılığıyla İmam Yahya ile daha iyi ilişkiler geliştirdi. Arapça konuşan yöneticiler atandıktan sonra, II. Abdülhamit mahalli kurulları ulema üyeleri ve ileri gelenlerle doldurdu ve onlardan devlete danışmanlık yapmalarını istedi¹¹⁵. Komisyonun aldığı kararlarla Sultan fakirlerin vergi yükünü hafifletti, okullar inşa ettirdi. İleri gelenlere nişan ve hediyeler dağıttı.

Gerekli ıslahat çalışmalarını yapmak ve asayişin temini için isimleri belirlenen kişilerin İstanbul'a gönderilmesi için Yemen valiliğine talimat verildi. Sultan 1907 yılın da Yemen hakkında bazı hususları görüşmek ulema, şeyh, eşraf ve ayandan oluşan 47 kişilik bir heyeti İstanbul'a davet etti¹¹⁶. Gelenler arasında zamanında Zeydi İmamıyla birlikte hareket eden şeyhlerin de bulunduğu görülmektedir.

Reform paketleri kısa vadeli başarılarına rağmen hudutları dönüştüremedi. Yemendeki yerel güç odakları, isyanlar, mali güçlükler, zamanın kısıtlı olması gibi sebeplerden dolayı ıslahatlar başarılı olamadı¹¹⁷. Yemen'de merkezi devletin reform çabaları – yerel isyanlar ikileminde döngüsel bir tarih süreci yaşanmaktaydı.

Sonuç

Yemen'in Osmanlı açısından stratejik önemi sahip ve Müslüman bir coğrafya olması Halifelik siyaseti açısından önemli bir hale getirmekteydi. 19. Yüzyıl sonlarında Yemen emperyal rekabetin önemli noktalarından biri haline geldi. Bu sebeplerle II. Abdülhamit, Yemen'de reformlarla birlikte devlet merkezli bir anlayış geliştirmeye çalıştı. II. Abdülhamit hudut bölgelerinde doğrudan hakimiyet çerçevesinde devlet siyasetini farklı bir siyasete taşıdı. Bu siyaset iyi yetişmiş bürokratlarla birlikte bölgede kapsamlı ıslahatların yapılarak Yemen'de devlet hakimiyetinin sağlanması stratejisine dayanıyordu.

114 BOA. Y.PRK. 236/76, 5 Kanun-i Evvel 1321.

115 Karpat, *age.*, s. 330.

116 BOA. Y. PRK. UM. 244/47, 6 Mart 132; BOA. DH. MUI. 26/88, 17 Haziran 1907.

117 Emrence, *age.*, s. 75.

Yemen’de II. Abdülhamit’in çabaları jeopolitik ve toplumsal yapının doğurduğu koşullar nedeniyle başarılı olamadı. Geleneksel yapıların bu kadar güçlü olması Osmanlı devletinin bölgedeki yapılanmasının önündeki en büyük engeldi. Güçlü himaye grupları, örgütlü cemaat ilişkileri, İstanbul’a uzaklık, arazi zorlukları, kabile ve aşiretlerin isyan eğilimleri, bağımsızlık geleneği gibi sebepler Yemen’de devlet örgütlenmesi engelleyen sebeplerdi. Kaynak yetersizliği, yetişmiş eleman sıkıntısı, zamanın kısıtlı olması gibi nedenlerle Osmanlı idaresi Yemen’de yerleşemedi.

Yemen’de iktidar, servet, statü, gibi faktörler yerel siyasette güç ilişkilerini belirleyen etkenlerdi. Devletin doğrudan merkezileşme siyaseti yerel tepkilere neden oldu. Kolektif hak iddiaları güçlü tepkilere neden oldu. Tepkilerle birlikte gelişen ayaklanmalar II. Abdülhamit’in reform siyasetini de sekteye uğrattı. İsyanlar içerisinde 1905 isyanında Zeydilerin kazandığı askeri etkinlik Osmanlı başarısını da etkiledi. İmam Yahya’nın bu başarısı Yemen’in 20. yüzyıla uzanan tarihinde önemli bir yol ayrımı yaratacaktır.

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOE): 1123/84202; 1304/97788;

1243/93186;1123/84202;1243/93193; 1304/97756;

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 2237/112, 2231/131; 802/31; 26/88

İrade-i Dahiliye (İ. DH): 1372/1317-L- 24; 1382-Z-11; 1358; 1320-L-31; 31-R-1314.

İrade-i Maliye (İ. ML.): 12-Ra-1321.

Şûra-yı Devlet (ŞD): 2264/32; 380/41.

Yıldız Sadaret Resmî Sadaret Maruzat Evrakı (Y.A.RES.):: 123/92.

Yıldız Perakende Evrakı (Y.PRK.): 236/76.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzatı (Y.PRK. ASK.): 236/76.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.) 12/67.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.): 15/76.

Yıldız Perakende Evrakı Yâveran ve Maiyyeti Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.): 21/42; 236/76;

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetlere Tahrirat (Y. PRK. UM.) 46/79; 244/47.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 284/35.

Sürelî Yayınlar

Salname-i Maarif-i Umumi 1321, Asır matbaası, Dersaadet 1321.

Salname-i Maarif-i Umumi 1318, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1318.

Kaynak ve Telif Eserler

Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, Haz. Fatma Rezan Hürmen, C I, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s. 378-382.

Dahiliye Nazırı Esbakı Memduh, *Yemen Kütası Hakkında Bazı Mutalaat*, Dersaadet 1324.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güven Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Deringil, Selim, *Simgeden Millete*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Emrence, Cem, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamit*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

İrtem, Süleyman Kani, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, haz. Osman Selin Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

Karpat, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Özbek, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Özey, Ramazan *Ortadoğu Coğrafyası*, Akif Yayınevi, İstanbul 2015.

Rüştü Paşa, *Ah O Yemen'dir*, haz. Kadir Daniş, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Sırma, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları*, Beyhan Yayınları, İstanbul 2015.

Uyar, Mesut-Erickson, Edward J. *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Yeşilyurt, Yahya, *Yemen'de Osmanlı İngiliz Mücadelesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.

Yeşilyurt, Yahya, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast, *OTAM*, S. 34, Ankara, s. 258-285.